

Gombos Péter – Péterfi Rita – Csimá Melinda – Domokos Áron

Időskorúak, szeniorok olvasási kedve, olvasási palettája, olvasáshoz való viszonya

A tanulmány az elméleti alapok bemutatása után elsősorban két kutatás eredményeire hivatkozva próbál meg általános érvényű megállapításokat tenni az időskorúak olvasásával, olvasáshoz, irodalomhoz való viszonyával kapcsolatban. A kutatás az alapvető kérdések mellett (például mennyit és mit olvasnak az idősek) különös figyelmet szentel a korosztály műfaji érdeklődésének, a „nem olvasóknak”, illetve a nem olvasás indokainak ebben a klaszterben. Az eredmények közül kiemelendő, hogy a megkérdezettek – miközben alig 2%-uk rendelkezik e-olvasóval – 12%-a olvasott már könyvet laptopon, illetve az is, hogy a korosztály műfaji érdeklődése láthatóan megváltozott a korábbi mérésekben tapasztaltakhoz képest. Fontos adat, hogy a saját bevallásuk szerint sem olvasók majdnem negyede a meggyengült látására hivatkozott, ugyanakkor egyértelműen mérhető a televízió erős „elszippantó hatása” is a könyvkultúrától.

Bevezetés

Miközben itthon több tudományterületen egyre komolyabb figyelem jut az idősebbekre (Fülöp 2005; Farkas–Gyarmati–Molnár 2009; Lampek–Rétsági 2015; Vehrer 2017; Töröcsik–Németh 2018), az olvasáskutatók fókuszából mostanában mintha kikerült volna ez a korosztály. Ezzel együtt a kiadók sem veszik számba őket, és a kultúratudománnyal foglalkozók kutatási terveiben sem szerepelnek. A gyerekek, a serdülők, a fiatal felnőttek, a középosztály, a marginalizált csoportok mind szóba jöhetnek, de ők nem. Ők csak tévéznek és unokáznak, esetleg Jókait vagy krimi olvasnak, vagy a Bibliát forgatják, ugyan mit lehetne velük kezdeni? „Ok, boomer” – mondja a társadalom.

Ennek nem kell így lennie. Bár korábban voltak nyugdíjasokat érintő vizsgálatok, az elmúlt évtizedekben leginkább azokra az adatokra lehet hagyatkozni, amelyek általános mérésekből korosztályos szűrésekkel nyerhetők. A tanulmányban – az elméleti alapok bemutatása után – elsősorban két adatsort használunk fel az elemzéshez, és ezek alapján próbálunk meg általános érvényű megállapításokat is tenni az időskorúak olvasásával, olvasáshoz, irodalomhoz való viszonyával kapcsolatban. A tanulmány keretei között teljességre nem törekedhettünk, ám néhány terület nagyobb hangsúlyt kapott. Ilyen volt elsősorban a műfaji érdeklődés, emellett nagyobb figyelmet szenteltünk a „nem olvasókra”, a nem olvasás indokaira ebben a korosztályban.

Az időskorkutatás néhány elméleti alapvetése

„A társadalom számára az öregség valami szégyellni való titok, amelyről nem illik beszélni. A nőről, a gyermekről, az ifjúról bőszéges irodalommal rendelkezünk a legkülönbözőbb tárgykörökben, míg az öregségre való utalások, ha figyelmen kívül hagyjuk a szakmunkákat, rendkívül ritkák” (Beauvoir 1972: 6). Ezen a téren a hetvenes évek óta sem változott sokat a kulturális piac.

Időskorúak, szépkorúak, aranykorúak, hajlott korúak, harmadkorúak, szeniorok, öregek, aggastyánok, nyugdíjasok, inaktívok, matuzsálemek, nyuggerek, boomerek, vének, idős emberek – íme, néhány elnevezés, amely a köznyelvben, a médiában vagy a szaknyelvekben egy egyszerre biológiai és társadalmi csoportot, sőt jelenséget próbál megjelölni. A megnevezések gazdagsága – és mint majd látni fogjuk, az időskor tipizálási törekvései – a megközelítési módok, az értelmezői horizontok és érdekek sokszínű világát, valamint a vizsgált csoport változatos összetételét tükrözi.

Az időskor e modern „nyugati” megközelítéseit hagyományosan az adott társadalmi-gazdasági rendszer által formált biológiai és társadalomtudományok (pszichológia, szociológia) korszakonként változó, olykor egymással is versengő, olykor multidiszciplináris – gondoljunk például a Berlin Aging Study projektjére (Kotter-Gruhn et al. 2009) vagy a Birren-féle Gerontológiai Enciklopédiára (1996) – paradigmái alakítják: az idős ember szervi változásai, miközben pszichológiai következményekkel járnak, azaz meghatározzák az időhöz, a világhoz és saját magához való viszonyát, mindig a társadalmi valóságban mennek végbe. Az öregedő emberek helyzetét – írja de Beauvoir *Az öregség* című könyvében – „az a társadalom határozza meg kényszerítő erővel, amelyhez tartozik. A kérdést még bonyolultabbá teszi e különböző szempontok egymással való szoros összefüggése” (Beauvoir 1972: 15), illetve az, hogy bizonyos esetekben a normák betartásával kapcsolatos elvárások mások az idősek esetében (Kamarás–Vörös 2002).

Az, hogy ki hogyan éli meg az idősödést, nagyban függ attól, milyen ösztársadalmi megítéléssel, sztereotípiákkal, (tömeg)kultúrán keresztül kommunikált öregségképpel találkozik (Hepworth 2004) vagy nem találkozik (Jászberényi 2008), mint ahogy attól is, milyen intézményi feltételek segítik vagy éppenséggel lehetetlenítik el a méltó életet. Gondoljunk csak az „eltartott öregek” és a „dolgozó lakosság” szembeállítására (vagy az ehhez kapcsolódó „előregedő társadalom” képére), és máris kirajzolódik – folytatja de Beauvoir – a szűk látókörű, gazdasági szemlélet. A profitorientált világban a munkaerőpiacról kivonuló, gazdasági erőt immár nem jelentő idősek „túlnyomó többségére a társadalom olyan nyomorúságos életszínvonalat kényszerít, hogy azt mondani: »öreg és szegény«, már-már pleonazmus” (Beauvoir 1972: 9).

A kapitalista világrendszeren belül persze időintervallumonként és országonként egészen eltérőek lehetnek az idősekhez való hozzáállás módjai. Különböző időskor-konstrukciók léteznek együtt, amelyek a pesszimistább „kegyvesztettségű” (a hanyatlást hangsúlyozó deficitmodell) az optimista „önkiteljesítő”, aktivitást propagáló életstratégiáig (Farkas–Gyarmati–Molnár 2009), illetve az erőteljes állami szerepvállalástól (szolidaritás) a neoliberális kezdeményezésekig (öngondoskodás) terjednek, ám az idősek ilyenkor is jellemzően különféle szegmentációs stratégiák tárgyaként vagy mint politikai „választóerő” (Kaid–Garner 2004), vagy mint „fogyasztó” (Balazs 2004) tűnnek fel.

Töröcsik Mária már 2002-ben felfigyelt az idősek marketing szempontú „elhanyagolására”. Bár már ekkor is látszott, hogy egyre nagyobb arányú csoportról van szó, akik egyre komolyabb jövedelemmel rendelkeznek, egyre tovább önálló vásárlók, és egyre növekvő arányban hajlandók költekezni, célcsoportként mégsem foglalkoznak velük. „A mai magyar gyakorlatban a nyugdíjasok, az idős emberek megkérdezése alig történik meg, miután nem vonzó a célcsoport a cégek számára. A megkérdezések általában max. 50-60 év között lezáródnak. Életkor-specifikus termékeknél természetesen előfordul megkérdezésük, de a napi cikkek esetében, amelyeknek pedig intenzív vásárlók, alig kíváncsi rájuk valaki, vagy alig volt rájuk kíváncsi a marketinges szakma” (Töröcsik 2002: 48). Mindez azért is különös, mert ma már tudjuk, hogy az időskorúaknál is vannak célok, törekvések és vágyak, sőt a szakirodalomban megjelent a „sikeres öregedés” fogalma is (Fülöp–Varga 2019).

Az időskor tipológiai

Az időskorúakat mint nem homogén csoportot vizsgáló kutatásokat és tipizálási modelleket egészségügyi-társadalomalakítási, illetve gazdasági (marketing-) megfontolások alapján készítik el. Ezek általában:

1. kronologikus, életkor szerinti modellek;
2. életszakaszok szerinti modellek;
3. gazdasági aktivitás / termelési erő szerinti modellek;
4. fizikai állapot, egészség szerinti modellek;
5. funkcionális képességek szerinti (például kognitív képességek, észlelési képességek, általános funkcionális képességek) modellek;

6. biomarkermérések szerinti modellek

7. pszichológiai, szubjektív érzet szerinti modellek lehetnek (Skirbekk–Staudinger–Cohen 2019).

Ebből a listából elsősorban George Moschis és Töröcsik Mária munkái alapján most csak néhányat mutatunk be röviden, nem törekedve a teljességre.

Az életkori (kronologikus) jellemzők alapján történő tipizálás – a várható élettartam változatossága miatt – általában nem elegendő. Hogy hol húzzák meg egy-egy országban, régióban az idősor kezdetét (60, 65, 70 év), nagyon eltérő lehet, de a „fiatal idősek” (nyugdíjas kor kezdetétől a 70-es évekgig) és az „idős idősek” (70 feletti, közelebb a 75-höz), valamint az „előseniorok”, „fiatal szeniorok”, „idős szeniorok” kategóriáit még használják. Az idősor szakaszokra bontó WHO szegmentációja még differenciáltabb: áthajlás koráról (50–60 év); idősödés koráról (60–75 év); idősorról (75–90 év), aggkorról (90 év fölött) és matuzsálemi korról (100 év felett) beszélnek (idézi Iván 2002: 412). Az életkori megkülönböztetéseket szociológiai jellemzőkkel tovább finomító vizsgálatok az alábbiakat vehetik még figyelembe: munkaviszony megszűnése, jövedelemcsökkenés, egészségromlás, lakóhelyváltás, háztartási körülmények, gyerek(ek) elköltözése, nagyszülői szerep, partner, barátok halála, esetleg életstílus vagy társadalmi osztálypozíció (elit, felső középosztály, középosztály, munkásosztály, depriváltak).

A szubjektív érzet az, hogy ki milyennek látja magát, és milyennek szeretné, ha mások látnák, bonyolult kulturális összhatás eredménye, ám az életet teljes mértékben meghatározó faktor lehet. „Barak és Schiffman (1981) amerikai szociológusok az alábbi kategóriákat állították fel a korértékelés lehetőségeire, amelyek eltérnek a naptári évek kategóriáitól: feel-age (ki hány évesnek érzi magát), look-age (ki hány évesnek néz ki), do-age (bizonyos tevékenységek végzése, vagy folytatása iránti indíttatás, involváltság, amely tevékenységek bizonyos életkorhoz köthetők, mint például egyes sportok űzése), interest-age (adott életkori csoportok érdeklődési köréhez való hasonlóság)” (Lampe–Rétsági 2015: 10). Az idősek saját idősorukhoz való viszonyával kalkuláló szegmentáció az idősödéssel azonosuló és nem azonosuló, illetve az aktív és az apatikus jelölőket is használja (Töröcsik 2015: 126).

A kulturális habituson belül a fogyasztói viselkedést és a vásárlási hajlandóságot szem előtt tartó, ezeket demográfiai-életstílusbeli változókkal kombináló tanulmányok a kimagaslóan jómódú idősektől a szegényebb társaikig természetesen több csoportot ismernek (Moschis 1996: 47), és ezeknek megfelelő kampányokat dolgoznak ki (Balazs 2004: 331). A Grey Reklámügynökség húsz éve például három csoportot különített el: Master Consumer – az 50–59 évesek attraktív, aktív életük csúcán lévő, jó jövedelemmel rendelkezők csoportja, akik már inkább magukra, mint gyermekeikre költenek. Maintrainer – a 60–69 évesek inkább passzív, bár az életet élvezők csoportja, akik gondolkodásukban, vásárlásaikban konzervatívak, de jól érzik magukat a megnövekedett szabadidő, a munka terheitől való megszabadulás miatt. E csoport aránya csökkenő tendenciát mutat. Simplifier – a 70 év feletti csoportja, akiket az igazi sztereotip nyugdíjasoknak tekinthetünk (Töröcsik 2002).

„A művelődést tekintve a nyugdíjas generációnak a leoptimálisabb a helyzete, a megnövekedett szabadidő számos addig kiaknázatlan lehetőséget rejthet. A megnövekedett szabadidő hasznos és kellemes eltöltésén túl az új, idősorban kamatoztatható ismeretek elsajátítására is összpontosítani kell” (Vehrer 2017: 5). A szegmentációk gazdag választékának bemutatását felfüggesztve arra kell felhívni a figyelmet, hogy a művelődésszociológia, illetve az olvasáskutatás további felmérései során gyakrabban meríthetne a gerontológiai szegmentációk megfigyeléseiből, és erre a továbbiakban mi is igyekszünk figyelni.

Az időskor és az olvasásra fordított idő

A hazai olvasásszociológiai vizsgálatokkal párhuzamosan a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) az 1960-as évek eleje óta végez úgynevezett időmérleg-felvételeket, amelyek célja a lakosság időfelhasználásának a vizsgálata. Ezek kiegészítik, illetve árnyalják azt a képet, amelyet többek között az Országos Széchényi Könyvtár olvasáskutatói osztályának munkatársai a '60-as évek végétől induló, majd a '70-es évektől rendszeressé váló, különböző korosztályokat érintő kutatásaikban rajzoltak meg. A KSH időmérleg-felvételeinek az egész évet átfogó vizsgálatai közül az utolsó három év adatait elemezzük, és mutatjuk be, hogy miként változott a lakosság napi átlagos időráfordítása az utóbbi csaknem negyed évszázadban. A következőkben először a 60 és 74 év közöttiek naponta olvasásra fordított idejét tekintjük át, ezek az adatok az 1986/87-es, az 1999/2000-es és a 2009/2010-es felvételekből származnak (Harcsa–Gyenes 2002; Időmérleg 2012).

*1. táblázat
A 60–74 évesek naponta olvasásra fordított ideje (percben)*

	1986/1987	1999/2000	2009/2010
Olvasás összesen	42	35	37
Újság, folyóirat, egyéb	30	23	24
Könyv	12	12	13

A KSH adatfelvételében az olvasásra vonatkozó adatok a „szabadon választott tevékenységek” csoportjában található, olyan más tevékenységek között, mint a kulturális és sportrendezvények, a társas szabadidős tevékenységek, a vallásgyakorlás vagy a kulturális és szórakoztató tevékenységek. Az olvasásra vonatkozóan az időmérleg-jelentések közölnek összesített adatokat, másrészt külön bontásban megjelennek a könyvolvasásra, illetve a különböző sajtótermékekre vonatkozó adatok. A 60–74 évesek által olvasásra fordított idő 1986 és 2010 között csekély csökkenést mutat: napi szinten 42 percről 37 percre csökkent. Érdeemes megjegyezni, hogy mindeközben a könyvolvasásra fordított idő nem változott: 12-13 perc naponta.

A hazai olvasáskutatás országos reprezentatív vizsgálataiból származó, felnőttekre vonatkozó adatsoraiból tudható, hogy a nőket intenzívebb olvasási aktivitás jellemzi: többet és gyakrabban olvasnak a 18 éven felüli nők, mint a férfiak. És ugyanezt tapasztaltuk, amikor könyvtárakban vizsgáltuk egyrészt a beiratkozottak, másrészt a szolgáltatásokat igénybe vevők nemek szerinti megoszlását. Ebben az esetben is kétharmad-egyharmad volt a nők és a férfiak megoszlása. Ennek fényében különösen érdekes áttekinteni az idősebbekre, vagyis a 60 és a 74 év közöttiekre vonatkozó adatokat nemek szerinti bontásban. Így meglepő adatokkal szolgál a 2. számú táblázat. Valójában azonban nincs ellentmondás az olvasáskutatásból és az időmérleg-felvételekből származó adatok között. Ugyanis az olvasáskutatásban több évtizede használt kérdések külön kérdezznek rá a könyv- és külön a folyóirat-olvasásra. A KSH könyvolvasásra vonatkozó adatsorából ugyanez látható: a nők napi szinten összességében kevesebb időt fordítanak olvasásra, viszont ha csak a könyvolvasást nézzük, látható, hogy könyvolvasásra több időt fordítanak, mint a férfiak. A férfiak újságok, folyóiratok olvasásával érik el a jobb eredményt.

2. táblázat

A 60–74 évesek naponta olvasásra fordított ideje nemek szerinti bontásban (percben)

	Férfi			Nő		
	1986/1987	1999/2000	2009/2010	1986/1987	1999/2000	2009/2010
Olvasás összesen	50	45	39	36	28	36
Újság, folyóirat, egyéb	38	33	28	23	16	21
Könyv	12	12	11	13	12	15

Az idősebb korosztályra vonatkozó adatokat árnyaltabban, más megvilágításban látjuk, ha a más korosztályokra vonatkozó adatokhoz viszonyítjuk. Míg a fiatalabbak olvasásra fordított ideje az évtizedek alatt fokozatosan, igen jelentős mértékben csökkent, addig az idősebbek, a 60–74 év közöttiek adatai stagnálnak, illetve enyhe emelkedést mutatnak.

3. táblázat

Könyvolvasásra fordított átlagos idő naponta (perc/fő)

Életkor	Férfi			Nő			Együtt		
	1986/1987	1999/2000	2009/2010	1986/1987	1999/2000	2009/2010	1986/1987	1999/2000	2009/2010
15–19 évesek	20	9	2	22	13	9	21	11	5
20–29 évesek	12	8	3	14	10	9	13	9	6
30–39 évesek	10	6	3	10	8	7	10	7	5
40–49 évesek	10	7	4	8	9	8	9	8	6
50–59 évesek	10	9	6	10	11	9	10	10	8
60–74 évesek	12	12	11	13	12	15	12	12	13

Az idősek és az olvasás – a felhasznált új kutatások

Országos, reprezentatív vizsgálat

A tanulmány elsősorban két adatsort használ fel az elemzéshez. A 2017. év végén, majd 2019 őszén egy nagy pályázatnak köszönhetően (EFOP-3.3.3-VEKOP-16-2016-00001) a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár megbízásából, „Az én könyvtáram” projekt részeként lehetőség nyílt egy reprezentatív olvasásmérésre. A kutatás vezetője Tóth Máté volt, jelen tanulmány szerzői egy szakmai csoport tagjaiként a kérdőív összeállításában és az adatok elemzésében vettek részt.

A lekérdezés során 1500-1500 főt kérdeztek meg, a munkát egy professzionális, erre szakosodott cég végezte (a Psyma Hungary Kft.). A megkérdezendők kiválasztása úgynevezett „sétás módszerrel” történt, amelynek az a lényege, hogy egy meghatározott sétaútvonalon kerestek interjúalanyokat. Összesen majdnem 100 településen 219 séta-kiindulópontot határoztak meg. A módszerrel biztosítható, hogy mindenki egyenlő eséllyel kerüljön be a mintába, de az nem, hogy a megkérdezettek összetétele pontosan reprezentálja a magyar lakosság összetételét, ezért a kapott adatokat súlyozták.

A kérdéseket nem kis részben a korábbi kutatásokból vettük át, hogy a régebbi adatokkal is összehasonlíthatók legyenek az eredmények. Ugyanakkor lehetőségünk volt új szempontokat is figyelembe venni. A részletes, reprezentatív vizsgálatból szűrtük le a 60 év felettiekre vonatkozó tényeket. Mivel a két adatfelvétel között két év sem telt el, és ugyanazokat a kérdéseket tették fel eltérő minta tagjainak, így a két klasztert egyesítettük, és így analizáltuk az eredményeket. Ezzel az a probléma is kisebb lett, hogy az egyébként életkorra is reprezentativitást biztosító minta korosztályos szűrése miatt jelentősen csökkent az elemszám, ugyanis így ez azonnal megduplázódott.

Saját kutatásunk

Két oka volt annak, hogy a rendelkezésünkre álló adatok mellett egy saját vizsgálatot is elvégeztünk. Egyrészt fontosnak éreztük, hogy viszonylag nagy elemszámú mintánk legyen e korosztályból. Másrészt egy korábbi, kamaszokat érintő kutatás érdekes eredményei jó összehasonlítási alapot adtak, hasznosnak tűnt ugyanazt a kérdéssort egy másik generáció tagjaival is kitöltetni.

Az elemzésekhez újabb alapot adó másik felmérést mi magunk végeztük el 2018-ban. Ennek során kérdőívet töltöttünk ki három helyszínen: a Kaposvári Egyetem Senior Oktatási Programjának résztvevőivel, illetve a szentendrei, valamint a százhalombattai könyvtár idősebb korú olvasóival. Ez a minta semmilyen szempontból nem reprezentatív, ráadásul egy olyan klaszterünk volt, amelynek tagjai nyilvánvalóan átlag felettiak lehettek a kulturálistermék-fogyasztásban. Ám az elemszám és a megkérdezettek nyitottsága miatt az eredmények tanulságosak lehetnek.

Külön érdekessége ez utóbbi vizsgálatnak, hogy a használt kérdőív majdnem teljes egészében megegyezett azzal, amelyet néhány évvel korábban kamaszoknál használtunk. Annak a kutatásnak az eredményei, következtetései (Gombos et al. 2015) komoly szakmai figyelmet váltottak ki, és azt gondoljuk, hasonlóan érdekesek az idősebbek válaszai is ugyanazokra a kérdésekre.

A kérdőívet végül 285 embertől kaptuk vissza, mindannyian írásban töltötték ki. A megkérdezettek többsége a Kaposvári Egyetem Senior Oktatási Programjának látogatója volt, kisebb részben pedig a százhalombattai Hamvas Béla Városi Könyvtár, illetve a szentendrei Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár olvasói. Mivel nem volt célunk – és ehhez a minta sem volt elég nagy –, hogy a három település időseinek olvasási szokásait összehasonlítsuk, végül egy klaszternek tekintettük a kitöltőket. A mintánk tehát semmilyen szempontból nem reprezentatív, jellemző például, hogy a válaszadóknak alig több mint 20%-a volt férfi. (Az persze érdekes kérdés, hogy a közös szabadidős program, afféle szabadegyetem résztvevői, illetve a könyvtárlátogatók között miért vannak sokkal nagyobb arányban a nők.) A kitöltők átlagéletkora 67 év volt. A vizsgálatban részt vevők 54%-a rendelkezett diplomával, és mindössze 1% (4 fő) írta azt, hogy nyolc általános a legmagasabb iskolai végzettsége.

Eredmények, következtetések

Az olvasás eszközei

A vizsgált korosztály természetesen elsősorban papíralapú könyveket olvas, de emellett kíváncsiak voltunk arra, hogy más eszköz is előkerül-e ilyen célra. A 2019-es kutatásban a megkérdezettek közel 24%-a mondta azt, hogy az adatfelvétel előtti napon olvasott papíralapú könyvet, ugyanakkor elektronikus könyvet (bármilyen eszközön) kevesebb, mint a tizedük. Saját kutatásunk során a megkérdezettek alig több mint 14%-a válaszolta azt, hogy nem használ okoseszköz(öke)t, egyharmaduk naponta egy-két órát tölt el a világhálón.

A válaszadók 27%-a nem rendelkezett semmilyen okoseszkőzzel, viszont ennél valamivel többen (28%) voltak azok, akiknek legalább kettő ilyen is volt otthon. Ugyanakkor mindössze nyolcan jelölték meg, hogy legalább két ilyenet használnak is. Arra a kérdésre, hogy olvasnak-e okoseszkőzökön irodalmat, kevesen válaszolták azt, hogy igen. Érdekes módon az idősek 12%-a laptopon is olvas könyvet, alig 3% tableten, e-olvasót ugyanakkor mindössze ketten használtak ilyen célra az adatfelvételkor. (A 2019-es országos mérésnél a megkérdezett felnőttek nem egészen 5%-a rendelkezett e-olvasóval, a 60 év felettiéknél ez 2%. Abban a kérdőívben nem szerepelt, hogy ki az, aki rendszeresen olvas is ilyen eszközön.)

1. ábra

Otthon rendelkezésre álló okoseszkőzök száma (n = 134)

A legkedveltebb műfajok

Egy-egy műfaj/zsáner (nemcsak poétikai, hanem tematikai, marketingkategóriaként is értve) halmaza hallatlanul gazdag, a műfajon belüli elemek egymástól való eltérése, illetve ezek kedveltsége is szociodemográfiai jellemzőkkel közelíthető meg. A jelenlegi Boom-generáció olvasási szocializációja valamikor a hatvanas-hetvenes évekre esett. Ők még a sokat emlegetett '78-as tanterv előtt sajátították el a betűvetést, ám ilyen szempontból nem különböznek jelentősen a későbbi generációktól. Jellemző, hogy jó eséllyel ugyanazokat a kötelező olvasmányokat kapták az iskolában, mint a szüleik – és mint az unokáik.

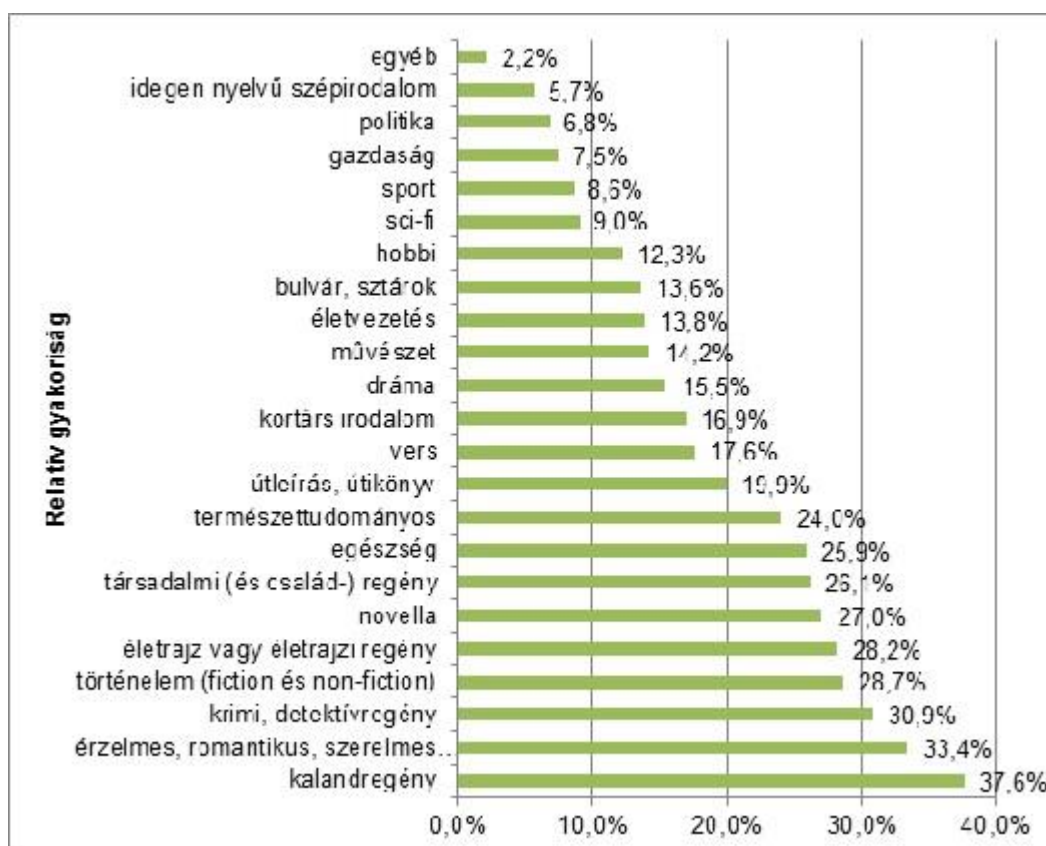
Befogadóként sokkal kisebb volt a választékuk, a válogatási lehetőségük, ezzel együtt azonban nagyobb volt az esélyük arra, hogy egy konkrét regény közös témát jelentett. Nem ismert ezzel kapcsolatos mérés, de egy átlagos hetvenes évekbeli lakás könyvespolca jó eséllyel legalább felerészben megegyezhetett az ország bármelyik településének hasonló lakásában lévő könyvkészletével. (Ez ma egészen másképp van.) Az olvasói ízlésről mindig híven referálnak az

olvasmány szerkezetére/stílusára/műfajára vonatkozó kérdések (például Melyik műfajokat kedveli?; Mi az aktuális vagy legutóbbi olvasmánya?; Ki a kedvenc írója?).

Az alapvető, a negyven éven át következetesen eljáró, magyarországi olvasásszociológia 2005-ös, a TÁRKI és az OSZK által közösen elvégzett, országos, reprezentatív vizsgálatában ezeket a főbb olvasmánytípusokat találjuk: 1. romantikus (Hugo, Jókai, Brontë); 2. klasszikus realista (19. századi és korábbi: Balzac, Tolsztoj, Dickens, Shakespeare); 3. 20. századi realista (Móricz, Molnár, Tamási); 4. modern, esztétikailag értékes (Bulgakov, Ady, Bodor); 5. szórakoztató: krimi, kalandregény, bestseller (Brown, Cook, King, Steele, Lőrincz); 6. ismeretközlő; 7. nem megállapítható (Gereben 2002: 66; Nagy 2007:12).

Tóth Máté és munkatársai 2017-es (és 2019-es) felmérésében – az MTA Szociológiai Kutatóintézetének 2005-ös kutatásához hasonlóan – tovább bontották ezt a műfaji skálát (kérdésük így hangzott: *Milyen témájú könyveket olvas legszívesebben?*), és az alábbi csoportokat alakították ki: krimi, romantikus regény, történelmi tárgyú könyv (fiction és non-fiction), kalandregény, sci-fi, természettudományos mű, útikönyv, életrajz (fiction, non-fiction), idegen nyelvű szépirodalom, sport, hobbi, életvezetés, társadalmi, családregeény, kortárs irodalom, egészség, politika, gazdaság, sztárok-pletyka, vers, novella, dráma, egyéb.

Korábbi vizsgálatok alapján a változás iránya ezen a téren: „...a legidősebb nemzedék esetében: jelentősen emelkedett a klasszikus irodalmat olvasók aránya, ezzel párhuzamosan csökkent a szórakoztató irodalom választása. A csekély emelkedés ellenére továbbra is alacsony szintű az érdeklődés a szakkönyvek és az ismeretterjesztő könyvek iránt, illetve visszaesett a vallási tárgyú művek iránti érdeklődés is” (Fekete 2016: 105–106). A 2019-es mérés alapján gazdag olvasói palettát látunk, viszonylag kevés meglepetéssel.

2. ábra
Az olvasott műfajok (n = 473)

Ami talán kevésbé volt várható ennél a korcsoportnál: viszonylag magas a kortárs irodalmat olvasók aránya, de 9%-kal kifejezetten soknak mondható a sci-fit választóké is. A lista élén található műfajok (kalandregény, romantikus könyvek, krimi, történelmi, illetve életrajzi regények) népszerűsége megjósolható volt. A hatvanas években a világszerte olvasott könyvek kétharmadát kitevő non-fiction könyvek (Mándi 1968: 199) mostanra egyértelműen hátrébb szorultak, de jelenlétük még mindig jól látható.

A magyarországi (és a Kárpát-medencei magyar) olvasási szokások állandó tendenciája a „kommercializálódás mellett, vele sokszor összekapcsolódva a »prakticizálódás«, azaz az ismeretközlő, a biztonságot, hasznosságot, célirányosságot szolgáló, Escarpit elnevezésével az úgynevezett »funkcionális könyvek«” (Escarpit 1973: 145) kedveltségének a növekedése. Nyilvánvaló, hogy az információk mai áradataiban mindenkinek igencsak szüksége van némi eligazításra (Domokos 2014). Az ismeretközlő irodalom magyarországi szociológiai háttere minden más olvasmánytípusnál heterogénebb: a diplomások és a nyolc általánosnál kevesebbet végzetek, a mezőgazdasági munkások és az értelmiségiek, a fiatalok, de a nyugdíjasok is egyaránt kedvelik (Gereben 1998: 106). A 2019-es felmérés – legalábbis a nyugdíjasok esetében – visszaigazolja ezt a tendenciát.

Jól látható a romantikus irodalom olvasói körének változása az elmúlt évtizedekben. A hetvenes években ez a műfaj nagyjából egyformán kedvelt volt a különböző nemű, életkorú és iskolázottságú rétegekben (Kamarás 2009). Gereben Ferenc ugyanakkor árnyalta ezt a képet: „A »romantikus« ízlésképlet legkisebb arányban a huszon- és harmincévesek, a fővárosiak és a diplomások körében fordult elő; legerősebben pedig a közép- és időskorúak, a kis falvak lakói, a nagyon alacsony végzettségűek, valamint a szakképzetlen fizikai dolgozók, a háziasszonyok és legfőképpen a nyugdíjasok csoportjához kötődik” (Gereben 1998: 123). Adataink szerint Gereben állítása ma is érvényes – már ami a nyugdíjasokat illeti –, hiszen a romantikus irodalomnál csak a kalandregényt jelölték meg többen kedvelt műfajként.

A történelmi tárgyú szövegek zsánere igen gazdag: változatai a háborús regényektől az életrajzi könyveken és a művészregényeken át a kultúrhistoriai és a klasszikus történelmi regényekig vagy az úgynevezett nemzeti oktató ponyvákig (Szeverényi 2014) terjedhet, és népszerűségüknek – a nemzeti identitást erősítő funkciójuk miatt – meglehetősen messzi múltja van. Jelenlegi kedveltségük az idősök körében, a szórakoztató aspektusuk mellett, a múlt felé fordulással mint a világ- és önmegértés gesztusával is magyarázható.

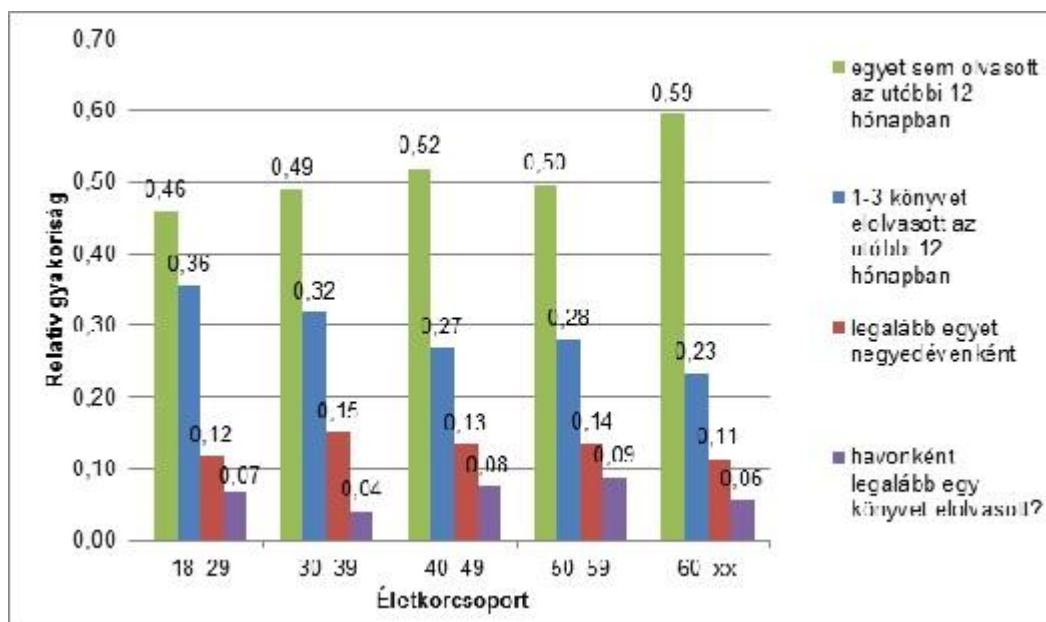
A kedvelt műfajok nemeként

Khí-négyzet-próba segítségével megnéztük, melyek azok a műfajok, ahol szignifikáns a különbség a férfi és a női olvasók arányában. Aligha meglepő, hogy az érzelmes, szerelmes, romantikus regényeket választók nagy többsége (92%) nő ($p < 0,001$). Az ugyanakkor talán már érdekesebb, hogy az életrajzi regények iránt is elsősorban ők lelkesednek (77,5%–22,5%; $p < 0,001$). Szinte pontosan ugyanez az arány, de fordítottnak, a sporttémájú könyvek esetében – ahogy ez várható is volt ($p < 0,001$). Ugyancsak „női műfajnak” tűnik az életvezetési irodalom (80%–20%; $p = 0,002$), az egészség téma (75,5%–24,5%; $p < 0,001$), a bulvár (78%–22%; $p = 0,006$), valamint a társadalmi és a családregények (71,5%–28,5%; $p = 0,009$) csoportja – legalábbis az idősök körében. Ami talán kevésbé volt megjósolható: a nők sokkal nyitottabbak a kortárs irodalomra ($p = 0,026$). Az ilyen könyveket választók majdnem 74%-a közülük került ki. A művészet, a politika, a gazdaság mint téma, illetve például a versek esetében nem releváns a nemi hovatartozás.

Nem olvasók

Olvasásszociológiai felmérésekben mindig fontos lehet a nem olvasók számának, arányának meghatározása a Máté-effektussal összefüggésben, de az ennél mélyebb vizsgálatok fontos dolgokra mutathatnak rá. „A »koca-olvasók« és a könyvet egyáltalán nem olvasók társadalmi-demográfiai összetételét vizsgálva az az alapvető különbség ötlük szembe, hogy a keveset olvasók jellemzően gazdaságilag aktívak, míg a nem olvasók inkább inaktívak (főleg nyugdíjasok). Ez életkorukban is kifejeződik: a keveset olvasók körében a 30–39 évesek, illetve az 50–59 évesek felülreprezentáltak, a könyvet nem olvasók körében viszont általában véve a 40 évnél idősebbek, de különösen a 60 és 70 közöttiek. Iskolai végzettség és jövedelmi viszonyok tekintetében szintén megfigyelhető eltérés a két csoport között, hiszen azok, akik nem olvasnak, jellemzően alacsonyabb végzettségűek keveset olvasó társaiknál, ezen kívül rosszabb anyagi helyzetűek és havi jövedelmükből nehezebben élnek meg” (Gyenes 2005: 62–63).

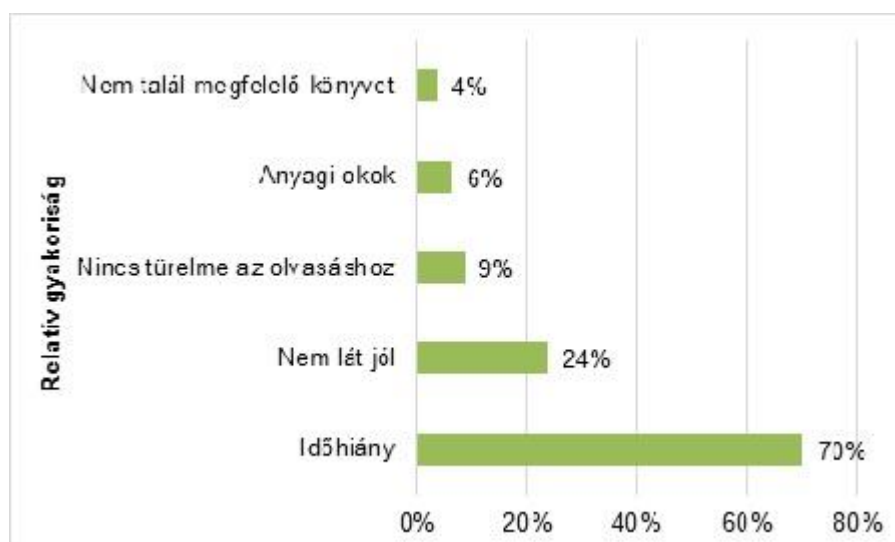
A legutóbbi országos, reprezentatív mérés megerősítette mindezt. Miközben a gyerekek (az iskolások) érthető okokból fölfelé húzzák az átlagot, a hatvan év fölöttiek egyértelműen lefelé. Az országos átlagban megjelenő 50–50%-os megoszlás (olvasók – nem olvasók) itt egészen más lett.

3. ábra

Hány könyvet olvasott az elmúlt egy évben (n = 1490)

Az országos, reprezentatív méréshez képest arra is választ kerestünk, hogy a nem olvasók milyen indokkal maradnak távol a könyvektől. Az eredmény több szempontból is érdekes.

4. ábra

Miért nem olvas könyveket (n = 219)

Bár logikus, de az, hogy a nem olvasók negyede fiziológiai okra („nem lát jól”) hivatkozik, megint csak azt mutatja, hogy ez a korosztály bizonyos szempontból „elhanyagolt” a fiatalabbakhoz képest. Miközben viszonylag természetes az, hogy a kezdő olvasóknak nagyobb betűs kiadványokat kínáljanak, ugyanerre nem látunk példát a nyugdíjasok számára érdekes könyveknél.

Az időhiányra való hivatkozás hasonló más korosztályokhoz. A különbség az, hogy míg a fiatalabbaknál az interneten töltött idő áll nagyjából fordított arányban a könyvolvasással, itt a televízió csábítja el a potenciális olvasókat. Azoknak a fiataloknak, akik saját bevallásuk szerint folyamatosan online vannak, nagyjából 60%-a sosem vesz könyvet a kezébe (Gombos–Csima 2019). A felnőttek esetében a három óránál többet tévézők 64%-a nem olvas (Tóth 2019). Ezzel megerősíthettük Fekete Marianna állítását: „Az olvasás népszerűségének csökkenése egyenesen arányos a televíziózás elterjedésével, a képi kultúra erősödésével, és talán nem vall túl élénk fantáziára a további csökkenés feltételezése a vizualitás kultúrájának további térnyerésével, az IKT-eszközök további térnyerésével a háztartásokban, amelyek – elsősorban a fiatal generációk esetében – a szabadidős mező szélére tolják a könyvespolcokat a tartalmukkal együtt” (Fekete 2016: 104).

Az idősek irodalomképe

Korábbi, kamaszokat érintő vizsgálatunk egyik legtanulságosabb kérdése arra vonatkozott, hogy mit gondolnak az irodalomról a fiatalok. Az egyik kérdés így hangzott: „Hogyan fejeznéd be a mondatot? Szerintem az irodalmi szövegek...” A válaszok közül négy olyan volt, amelyet a megkérdezettek több mint 30%-a jelölt meg (csökkenő sorrendben): „általában nehezen érthetők”; „általában fontos dologról szólnak”; „általában tanulságosak”; „általában régiek” (Gombos–Hevérné–Kiss 2015). Ez nagyon furcsa, aligha túlzás azt állítani, hogy „torz” irodalomképet mutat – ám a kialakult kép nem elsősorban a fiatalok hibája lehet. Ugyan mitől lenne az irodalom ab ovo „rég”, „nehezen érthető”? De valójában a „tanulságos” jelző is megkérdőjelezhető, legalábbis, ha a művek végén kötelezően elvárt szentenciák jutnak eszünkbe róla.

Már az időseket érintő kutatásunk tervezésekor eldöntöttük, hogy ugyanezt a kérdést – ugyanezekkel a válaszlehetőségekkel – nekik is feltesszük. Az eredmény ezúttal is önmagáért beszélt.

5. ábra

Szerintem az irodalmi művek... (n = 267)

Miközben a kamaszok négy domináns válasza közül kettő itt is megjelenik, mégis egészen más irodalomkép rajzolódik ki. Egyrészt a „nehezen érthető” és az „általában régi” itt jóval ritkábban adott válasz volt, másrészt viszont a „szórakoztató” jelző kifejezetten gyakorinak bizonyult. Mindezek alapján nem csupán azt állíthatjuk, hogy az idősebb generáció gondolkodása az irodalomról érettebb – ez nem lenne meglepő –, de valójában modernebb is. Nem félnek tőle, nem tartják csupán a beavatottak tulajdonának, és nem felejtették el, hogy miközben a könyvek fontos üzenetek hordozói, egyúttal a szórakoztatás eszközei.

Összegzés

Tanulmányunk elején némi keserőséggel állapítottuk meg az idők „elhanyagoltságát” bizonyos kutatási területeken. Vizsgálatunk, eredményeink, következtetéseink igazolták, hogy például az olvasáskutatás bőven ad lehetőséget e korosztály kapcsán az elemzésre. Esetünkben természetesen könnyebbséget jelentett az, hogy egy saját és egy országos felmérés adatsora rendelkezésünkre állt, sőt valójában a felmerülő kérdések, problémák bemutatása, analízise kötetnyi terjedelmet igényelne. Ezzel együtt dolgozhattunk olyan adatokkal, amelyekből több tudományterület kutatói számára is fontos következtetések vonhatók le.

Az olvasás eszközeinek vizsgálatánál kiderült, hogy az idők közül Magyarországon még mindig kevesen (2%) rendelkeznek e-olvasóval, ehhez képest az általunk megkérdezettek 12%-a szokott laptopon irodalmat olvasni.

Sokat foglalkoztunk a különböző műfajok kedveltségével, és azt tapasztaltuk, hogy az idősebb korosztály könyvnyelése is megváltozott az elmúlt évtizedekben. Csökkent a non-fiction népszerűsége, miközben továbbra is a rangsor élén vannak a kalandregények és a romantikus történetek. Ugyanakkor jócskán mérhető már az idegen nyelvű irodalom (5,7%) vagy éppen a sci-fi (9%) popularitása. A műfajok kapcsán néhány esetben relevánsnak bizonyult az olvasók neme, de a sporton kívül inkább női témákat találunk. Meglepő például, hogy mennyivel nyitottabbak a nők a kortárs irodalomra.

Sok hasonló vizsgálattal ellentétben foglalkoztunk a nem olvasás okaival is. A legfontosabb tanulság az volt, hogy az idők esetében egyértelműen a televízió a könyv legnagyobb konkurenciája (ebből a „nincs időm olvasni” indok születik meg), de a nem olvasók majdnem negyede a megromlott látást is megjelölte okként.

Végül egy kérdés kapcsán komparatív vizsgálatra is lehetőségünk volt. Ennek köszönhetően magyar kamaszok és idősek irodalomképét hasonlíthattuk össze, némileg váratlan eredménnyel. Az utóbbi csoport ugyanis még nem felejtette el az irodalom szórakoztató funkcióját, a „reading for fun” számukra még létező fogalom, míg a fiatalok számára a könyvek valami avított, nehezen érthető világot jelenítenek meg.

A legfontosabb tanulság azonban számunkra is az volt, hogy ez a terület további mélyebb, kiterjedtebb kutatást igényel. Az eredmények megfogalmazása után cselekvésre is szükség van. Hiszen tapasztalhattuk, hogy egy üzleti szempontból sem elhanyagolható korosztály speciális kultúrafogyasztási igényeit – jóindulatúan feltételezve: információhiány miatt – sokszor nem veszik figyelembe.

Irodalom

- Balazs, Anne L. 2004. Marketing to older adults. In: Nussbaum, Jon F. – Coupland, Justine (eds.) 2004. *Handbook of Communication and Aging Research*. Second Edition. Routledge. London. 329–351.
- Beauvoir, Simon de 1972. *Az öregség*. (ford. Pődör László). Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Birren, James E. (ed.) 1996. *Encyclopedia of Gerontology*. Second Edition. Elsevier. Oxford.
- Domokos Áron 2014. Ismeret(t)erjesztés In: Karlovitz János Tibor (szerk.) *Kulturális és társadalmi sokszínűség a változó gazdasági környezetben: 2. IRI Társadalomtudományi Konferencia*. International Research Institute. Komarno. 275–282.
- Escarpit, Robert 1973. *Irodalomszociológia: A könyv forradalma*. Gondolat. Budapest.
- Farkas Gabriella – Gyarmati Andrea – Molnár Szilárd 2009. Az idősödő társadalom gazdasági és társadalmi kihívásai Magyarországon. *Információs Társadalom* 9(4): 7–31.
- Fekete Marianna 2016. *eIDŐ avagy a szabadidő behálózása: Generációs kultúrafogyasztás a digitális korban*. Belvedere Meridionale. h.n.
- Fülöp Márta 2005. Versengés öregkorban szociálpszichológiai és pszichoanalitikus megközelítésben. In: Pető Katalin (szerk.) *Életciklusok*. Animula Kiadó. Budapest. 57–77.
- Fülöp Márta – Varga Balázs 2019. A versengési attitűdök és összefüggéseik a mentális és szomatikus egészséggel időskorban. *Psychiatria Hungarica Supplementum* I/XXXIV: 38.
- Gereben Ferenc 1998. *Könyv, könyvtár, közönség*. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest.
- Gombos Péter – Hevérté Kanyó Andrea – Kiss Gábor 2015. A netgeneráció olvasási attitűdje: 14–18 évesek véleménye könyvekről, olvasásról, irodalomról – egy felmérés tanulságai. *Új Pedagógiai Szemle* 1–2. 52–66.
- Gombos Péter – Csima Melinda 2019. A digitális bennszülöttek olvasási kedve, olvasáshoz való viszonya a 2017-es és 2019-es felmérések tükrében. *Anyanyelvi Kultúraközvetítés* 2(2): 45–57.
- Gyenes Edina 2005. *Olvasási szokások*. Magyar Művelődési Intézet. MTA Szociológiai Kutatóintézet. Budapest. (Találkozások a kultúrával 5.)
- Harcza István – Sebők Csilla (kész.) 2002. *Életmód – időmérleg. A népesség időfelhasználása 1986/1987-ben és 1999/2000-ben*. KSH. Budapest.
- Hepworth, Mike 2004. Images of old age. In: Nussbaum, Jon F. – Coupland, Justine (eds.) 2004. *Handbook of Communication and Aging Research*. Second Edition. Routledge. London. 3–29.
- Időmérleg 2009/2010. *Összefoglaló adattár 2012*. KSH. Budapest.
- Iván László 2002. Az öregedés aktuális kérdései. *Magyar Tudomány* 108(4): 412–418.
- Jászberényi József 2008. Az „öregek” nem is léteznek? Az időskorúak ábrázolása a magyarországi televíziós reklámokban. *Médiakutató* 9(3): 35–41.
- Kaid, Lynda Lee – Jane Garner 2004. The portrayal of older adults in political advertising. In: Jon F. Nussbaum – Justine Coupland (eds.) 2004. *Handbook of Communication and Aging Research*. Second Edition. Routledge. London.

- Kamarás István 2009. Népszerűség nép nélkül, avagy irodalmi sikerek egy szubkultúrák halmazából álló társadalomban. *Alföld* 60/5: 23–35.
- Kamarás István – Vörös Klára 2002. *Embertan III*. Nodus Kiadó Kft. Budapest.
- Kotter-Gruhn, Dana – Kleinspehn-Ammerlahn, Anna – Gerstorf, Denis – Smith, Jacqui 2009. Self-perceptions of aging predict mortality and change with approaching death: 16-year longitudinal results from the Berlin Aging Study. *Psychology and Aging* 24: 654–667. DOI: 10.1037/a0016510
- Lampekinga – Rétsági Erzsébet (szerk.) 2015. *Egészséges idősödés: Az egészségfejlesztés lehetőségei idős korban*. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar Fizioterápiás- és Sporttudományi Intézet. Pécs.
- Mándi Péter 1968. *A könyv és közönsége*. Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest.
- Moschis, George P. 1996. *Gerontographics: Life-stage segmentation for marketing strategy development*. Quorum Books. London.
- Nagy Attila 2007. Olvasás és értékrend. Változási tendenciák az olvasási szokásokban. *Könyvtári Figyelő* 53/1: 9–27.
- Skirbekk, Vegard F. – Staudinger, Ursula M. – Cohen, Joel E. 2019. How to measure population aging? The answer is less than obvious: A review. *Gerontology* 65: 136–144.
- Szeverényi Sándor 2014. A nemzeti oktatóponyv nyomában. In: Povedák István – Szilárdi Réka (szerk.). *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris elemzése*. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. Szeged. 115–128.
- Tóth Máté 2019. *A hazai felnőtt lakosság olvasási és könyvtárhasználati szokásai 2019-ben*. Múzeumi és könyvtári fejlesztések mindenkinek EFOP-3.3.3-VEKOP/16-2016-00001 (Az én könyvtáram). Budapest.
- Törőcsik Mária 2002. Szeniorok mint célcsoport(ok). *Marketing & Menedzsment* 36/3: 40–48. <https://journals.lib.pte.hu/index.php/mm/article/view/1561> (2020. május 14.)
- Törőcsik Mária 2015. Az idősek társas kapcsolatai – az idősek generációs szerepei. In: Lampekinga – Rétsági Erzsébet (szerk.) 2015. *Egészséges idősödés: Az egészségfejlesztés lehetőségei idős korban*. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar Fizioterápiás- és Sporttudományi Intézet. Pécs. 120–142.
- Törőcsik Mária – Németh Péter 2018. *Ageing. A magyar lakosság korral, öregedéssel kapcsolatos beállítódása generációs szemléletű vizsgálattal*. Kézirat. EFOP-3.6.1-16-2016-00004. Pécs. PTE KTK.
- Vehrer Adél 2017. Az idősödők informális tanulási szokásai. *Opus et Educatio: Munka és Nevelés* 15(4): 464–475.

Gombos, Péter – Péterfi, Rita – Csima, Melinda – Domokos, Áron
Reading for its own sake, range of interest in reading and relation to reading in case of elderly people

After introducing the theoretical background, this study aims to provide general conclusions about the reading of elderly people and their relation to reading and literature—primarily based on the results of two research projects. Besides essential questions such as what and how often elderly people read, this research pays special attention to the genre interest of this generation, to the ‘non-readers’, and to the reasons for not reading in this cluster. It must be highlighted that 12 percent of the respondents have read a book on a laptop already, while hardly 2 percent of them have an e-book reader, and that the genre interest of this generation has clearly changed compared to results in earlier research. It is important to note that almost one quarter of the non-readers referred to their weakened sight as a reason for not reading; however, the distracting effect of television from reading culture can be clearly measured.

Kulcsszók: idősek olvasása, olvasásszociológia, olvasáskutatás

Keywords: reading of elderly people, reading sociology, reading research

Az írás szerzőiről

Gombos Péter

egyetemi docens
Kaposvári Egyetem

gombos.peter[kukac]ke.hu

Péterfi Rita

főigazgató
Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest

Csima Melinda

egyetemi docens
Kaposvári Egyetem

Domokos Áron

egyetemi adjunktus
Kaposvári Egyetem